

MANİFESTİK BİR METİN OLARAK “RADYODA HİSAR SAATI”

“Hisar Time on Radio” As Manifest Text

ALİ KARAHAN*

ÖZET

Kamuoyuna herhangi bir konunun duyurulması için yazılan metinler olarak manifestolar, yayımlanmaya başladığı ilk dönemlerde daha çok toplumsal ve siyasal konularda olmakla birlikte 20. yy birlikte sanatsal yeniliklerin çağrı bildirimleri halini almıştır. Geleneksel edebiyatı çağdaş edebiyatla sentezleyip, sosyal gerçekçi edebiyat anlayışına itiraz eden Hisarcılar, bir çıkış manifestosu yayımlamamıştır. Derginin ilk çıkışından 17 yıl sonra Türk edebiyatında ilk kez bir radyo programında Rıdvan Congur’un sorduğu soruya Mehmet Cınarlı’nın verdiği cevap üzerine şekillenen Hisar manifestosu daha sonra derginin 38 ve 39. sayılarında “Radyoda Hisar Saati” başlığıyla yayımlanmıştır. Manifesto, politik görüşlerin sanatın konusu haline gelmesine ve batılı edebiyatların taklit edilmesine itiraz eden ilkeler içermektedir. Ayrıca Hisarcıların sanat görüşü olan geleneksel Türk edebiyatını kaynak olarak benimseme ve yaşayan Türkçeyi savunma da manifestonun içerdiği ilkelerdendir. Bu yönleriyle “Radyoda Hisar Saati” manifestosuyla Hisarcılar, Garip’e, sosyal gerçekçi edebiyat anlayışına ve İkinci Yeni’ye itiraz etmiştir. “Biz” dilinin baskın olduğu manifesto, bir cephe oluşturarak karşı çıktığı edebiyat görüşlerini “öteki” ilan etmiştir. Bu makalede Hisarcıların manifestosu olan “Radyoda Hisar Saati” metninde belirtilen ilkelerin manifestik yönlerini ele almaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Manifesto, Manifestik Metinler, Hisar Dergisi, Hisar Manifestosu, Radyoda Hisar Saati.

ABSTRACT

Manifestos, which are texts written to announce any matter to the public, were mostly about social and political matters in the first periods of their publication, and then became announcement statements for artistic innovations with the 20th century. Hisarcılar (Supporters of Hisar Journal), who synthesized traditional literature with contemporary literature and objected to the conception of social realist literature, did not publish a debut manifesto. Hisar Manifesto, which was formed upon the answer given by Mehmet Cınarlı to the question asked by Rıdvan Congur for the first time in a radio program in Turkish literature 17 years after the first publication of the journal, was later published under the heading “Radyoda Hisar Saati” (Hisar Time on Radio) in the 38th and 39th issues of the journal. The

* Doktora Öğrencisi. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı-İstanbul. E-posta: karahan_ali@hotmail.com. ORCID ID: 0000-0002-5199-7272.

manifesto contains principles that object to the political views becoming the subject of art and imitation of western literature. In addition, adopting the traditional Turkish literature, which is the artistic opinion of Hisarcılar, as a source and supporting the living Turkish language is also among the principles included in the manifesto. From these aspects, Hisarcılar objected to the Garip Movement, the conception of social realist literature, and İkinci Yeni (Second New) Movement with the manifesto of “Radyoda Hisar Saati”. The manifesto, in which the “we” language is dominant, marginalized the literary opinions to which it opposed by forming a group. In this article, we tried to address the manifest aspects of the principles stated in the text of “Radyoda Hisar Saati”, which is the manifesto of Hisarcılar.

Key Words: Manifesto, Manifest Texts, Hisar Journal, Hisar Manifesto, Radyoda Hisar Saati.

Giriş

Edebî oluşumların ortaya koydukları yeni sanat anlayışlarını duyurmak ve bu yolda verdikleri eserlerin ilkelerini açıklamak amacıyla yazılan “sanat bildirgesi, beyannâme”ye (Karataş, 2014: 377) manifesto denir. Sanat alanında yeni bir hareket başlatmak iddiası taşıyan bir çeşit bildirgedir. Manifestolar, farklı bir edebî eğilimin özelliklerini açıkladığı için aynı zamanda belge niteliği taşırlar. Manifesto kavramının kök anlamı, “Bir gemideki malları göstermek için kaptan tarafından boşaltma işlemlerinin yapılacağı gümrük idaresine verilen liste”dir. (URL-1). Latince'den İtalyancaya “manifesto”, Fransızca’ya “manifeste” şeklinde geçen kelime Türkçede “Bir konu hakkındaki fikir ve görüşlerin açıklandığı beyannâme” (URL-2) anlamına gelir. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi’nin “Beyannâme” maddesinde ise “yazılı açıklama, bildiri, bildirge, tebliğ” kelimeleriyle eş anlamlı kullanılan manifesto kavramı “herhangi bir konu üzerinde kamuoyuna yazılı olarak açıklanan, çok defa fiile dönük bir hava taşıyan, bazen sistemli, görüş ve düşünceler” (1977: 412) olarak tanımlanır.

Manifesto kelimesi kullanılmaya başlandığı ilk dönemlerde daha çok siyasi veya toplumsal konularda kaleme alınan metinleri kapsamıştır. Aydınlanma dönemi ve sonrasında Avrupa’daki gelişmeleri takiben birçok siyasi ve toplumsal konuda manifestolar yayımlanmıştır. Burjuvanın yükselişi, yenilikçi fikirler ve tarıma dayalı toplumun yıkılışı, daha sonra da kapital düzene itiraz vb. durumlar manifestik söylemlerle insanlara duyurulmuştur. Marx ve Engels’in Komünist Manifesto’su bu minvalde bir metindir. Yirminci asırla birlikte ise sanat manifestoları yazılmaya başlanmıştır. Ali Artun manifestonun gelişim sürecini şöyle açıklar:

“Manifesto, Fransız Devrimi’yle doğuyor: ‘Özgürlük! Eşitlik! Kardeşlik!’ İkiyüz yıllık tarihi boyunca da modernliğin bu vadinin peşine düşecek. 19. yüzyılda vadini tutmayan burjuvaziye karşı siyasal avangardın öncülük ettiği başkaldırıların çığılığı olacak. 20. yüzyılda ise manifesto formuna sanatın avangardı sahip çıkacak. Çünkü artık umudun sözcülüğünü daha ziyade sanat üstlenecek.” (2011: 16).

Tarihin kırılma noktaları, büyük ve sarsıcı değişimlerin başladığı süreçlerin sonunda var olur. İnsanlık için önem teşkil etmiş meseleler, manifestik metinlerle çıkış fırsatı bulmuştur. Manifestolar hangi konuda yazılırsa yazılsın gelenek hâlini almış tutumları sarsmak maksadı taşır. Bu yolla kırılma noktasını oluşturan metinler olarak manifestolar, sert bir dile sahiptir. Çünkü geleneği yıpratmalı hatta yıkmalıdır. Ancak bu şekilde yeniyi kabul görür hale getirebilir. Manifestolar, aynı zamanda yenilikçi ve değişimi tetikleyen yönleriyle de dinamik bir yapı ortaya koyarlar. Orhan Veli Kanık, manifestik bir metin olan Garip ön sözünde bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir:

“Tarihin beğenerek andığı insanlar daima dönüm noktalarında bulunanlardır. Onlar bir an’aneyi yıkıp yeni bin an’ane kurarlar. Daha doğrusu kurdukları şey içlerinden gelen yeni bir kayıtlar sistemidir.” (2015: 12).

Yenilikçi hareketlerin ifade biçimi olarak manifestolar, ortaya koydukları ilkeler yoluyla muhatabını sınırlayıcı bir işlev de görürler. Özellikle sanat manifestoları, getirdikleri edebî yönelişleri vurgulayarak hem sanatçıları bu çerçeveye sokmak hem de kendilerini ötekilerden ayırmak için yazırlar. Bu açıdan bakıldığında da sınırlayıcı ve kısıtlayıcı bir kurallar birleşimi oldukları görülebilir. Manifestik metinler, onları kaleme alan sanatçılar tarafından ilkeler bütünü olarak tasarlanırlar. Sanat manifestolarında bu ilkeler yeni estetik vurgular barındırır. Özellikle şiir sanatı dâhilinde yazılan manifestolar poetiktir. Şairin ya da şairlerin şiir görüşleri çerçevesinde belirlenen ilkeler, poetik yanlarıyla dikkat çeker.

Bir araya gelen edebî topluluğun ortak görüşleri bu metinler üzerinden sanat kamuoyuna duyurulur. Topluluk hâlini almış kalemlerin ürünü olan manifestolar, bu yönleriyle kolektif bir çabanın ürünüdür. Genellikle dergiler, duyurma işlevini gerçekleştirdikleri iletişim araçlarıdır. Bu işlevin gerçekleşmesiyle manifestolar çağrıda bulunma özelliği ortaya koyar. Aynı zamanda yeni bir sanat anlayışının uç vermesine sebep olurlar. Yayımlanan manifesto gündeme getirdiği yeni düşüncenin yerleşmesi için mevcut sanat anlayışlarından birine veya birkaçına tepki gösterir ve onu/onları yıpratıcı fikirler ortaya koyar. Manifestoların eskiyi yıkmaya edi-

minin yanında yeniyi kurma edimi de vardır. Dogmalaşmış estetik kaygılar manifestik metinlerle birlikte yerini tazeliğini ve canlılığını muhafaza eden sanat görüşlerine bırakır. Eski görüşlere karşı bu bozucu tutum manifestoların eleştirel metinler olduğunu da göstermektedir (Gür ve Küçük, 2010: 95). Bâki Asiltürk bir şairin yenilikçi fikirlerini ortaya koymak için manifesto yazdığını belirtir:

“Güçlü bir sezgiye sahip olan, yeniliğin adımlarını ve çağın gerilimini aynı anda duyumsayabilen, şiirin binlerce yıllık kazanımlarını içinde biriktirebilen, fakat bunun yeni zamanlarda yetmediğini açıkça gören şair, içinden yükselen yaratma güdüsünün etkisiyle, şiire yeni bir yol açabilmek için manifesto yazar.” (URL-3).

Genellikle birden fazla imza ile ilan edilen metinler olan manifestoların tek imzalı olanları da mevcuttur. Bunlar yenilik çerçevesinde içerik ve söylem biçimi oluşturmaları hâlinde kişisel olsalar da manifestik özellikler taşırlar (Selamet, 2007: 11). Bir öneriler bütünü halinde sunulan manifestolar, sanat tarihinin genel çerçevelerinin belirlenmesinde de önem teşkil eder.

“Üstelik sanat manifestoları yalnızca 20. yüzyılda sanatın tarihinin en sahici belgeleri olmakla kalmazlar. Onlar aynı zamanda çağdaş sanatın bilinçaltının da şifreleridir.” (Artun, 2011: 66).

Sanat çevrelerine yenilikçi düşünce ve eğilimler sunup önermek manifestik metinler için olmazsa olmazdır. Çünkü kabul görmesi veya amaçladığı üzere eskiyi yıkıcı bir tartışmaya ön ayak olması bu yolla mümkündür. Manifesto ilan edildiği anda eylemsel bir yapıya bürünür. Duyurulma işlevinin gerçekleşmesiyle manifestolar karşılık bulur ve muhatabını harekete geçirebilecek kodları sunar. Bu hareket yıkıcıdır ve karşı çıkış içerir.

“Manifestolar öyle bir ânı ifade eder ki, artık sabretmenin, uzlaşmanın, müzakerenin anlamı yoktur. Tarih o anda kırılmalıdır. Zaman eylem zamanıdır, devrim zamanıdır, yıkım zamanıdır.” (Artun, 2011: 31).

İçerdiği konunun alanında farklı bir yaklaşım getirir ve kendinden önceki yaklaşımları toplumsal, siyasi ve kültürel açılardan inkâr eder. Bu inkâr ediş yeni bir eylem alanı olarak tartışmalara yol açar. İnkâr edebilmesi için de itiraz içeren bir söyleme ve dile sahip olmalıdır.

“Bildiriler, bireysel ya da çoğul imza taşırsalar da, kendine bir çağrı biçimidir. Bildirilerin çoğunda ya da tartışma yaratan metinlerde olması gerektiği gibi dikkatle okunduğunda, bir tür çağrı dili görülecektir.(...) Bildiriler önceden edinilmiş kuramlara karşı gelen anlayışlar; cesaret ve değişkenlik gösterebilen nitelikler içerebilirler... Yani kuram kovucu bir kuram çıkarabilir karşımıza.” (Selamet, 2007: 12-23).

Ali Artun'un Avrupa menşeli sanat manifestolarını derlediği kitabında manifestik metinlerin yıkıcılığına "Manifestolar devrimci bir gelenekten beslenir. Her manifesto, insanlığın kurtuluşu için gösterilen kahramanlıkların tarihine eklenir." (2011: 28-29) diyerek dikkat çekmiştir. Manifestolar birer devrim bildirgesidir. Manifestoyu kaleme alan veya altına imza atan sanatçılar eski görüşlere karşı harekete geçer ve onları sanat sahnesinden devirmek ister.

Manifestolar çağrıda bulduklarından duyulma ihtiyacı hissederler. Manifesto yazarları bu nedenle metinlerini kalabalık önünde okuyarak ilan eder. Bu ilan ediş üst bir üslupla ve kalabalığı harekete geçirecek bir anlayışla yapılır. Manifestoya maruz kalan kitle bu metnin üzerinde kurduğu etkiyle dolar. Okuma durumuysa bir çeşit performans dönüşür (Artun, 2011: 33). Türk edebiyatında ise edebî toplulukların manifestoları çıkardıkları dergi vasıtasıyla muhatabını bulur.

Manifestolar inkâr, itiraz ve karşı çıkış içermelerinden dolayı bir gruplaşmayı da doğurur. Manifestoyu yazan veya ilan eden topluluk "biz" dili oluşturur. Bu "biz" dili karşı tarafı daha doğrusu inkâr ve itiraz edilen, karşı çıkılan olguyu "diğer" veya "öteki" ilan eder. Manifestolar bu söylem biçimleriyle cephe oluşturur ve bölücüdür. Manifestoyu yazan/duyuran grup öteki gruba karşı bir eylem alanı açmayı amaçlar.

1. Hisar Dergisi

Ankara'da yayın hayatına başlayan Hisar dergisi, ilk döneminde 16 Mart 1950 ile Ocak 1957 tarihleri arasında çıkarılmış ve 1964 yılına kadar yayın hayatına ara vermiştir. İkinci döneminde ise 1964 yılında tekrar çıkarılmaya başlanan dergi 1980 yılının sonuna kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Aylık olarak "Fikir ve Sanat Dergisi" başlığıyla çıkarılan Hisar'ın kurucuları arasında Mûnis Faik Ozansoy, İlhan Geçer, Mehmet Çınarlı, Gültekin Sâmanoğlu, Mustafa Necati Karaer, Yahya Benekay, Fikret Sezgin, Hasan İzzet Arolat ve Osman Fehmi Özçelik gibi isimler vardır. Fakat dergi bizzat Mehmet Çınarlı tarafından idare edilmiş ve yayına hazırlanmıştır (Çınarlı, 1998: 127).

Hisar, özel olarak şiirle genel olarak edebiyatın bütün türleriyle irtibatı azalan geleneksel Türk edebiyatıyla çağdaş edebiyatı sentezlemek, bu yolla okura seslerini duyurmak ve itiraz ettikleri sosyalist edebiyat görüşlerine karşı bir eylem alanı oluşturmak için çıkarılmıştır (Emiroğlu, 2009: 1312). Aynı zamanda dergi yazarları herhangi bir siyasi veya sosyal meselede görüş bildirerek tartışmalara girmemiştir. Genel hatlarıyla sanatın siyasete araç kılınmaması dergi kurucuları tarafından savunulmuştur. Hatta ikinci yayın dönemine başlarken Mehmet Çınarlı kaleme aldığı "Ye-

niden Çıkarken” yazısında sanatı siyasi fikirlerin baskısından kurtarmayı hedeflediklerini vurgulamıştır (1975: 3).

Dergi, metin açısından şiir ağırlıklı olmakla birlikte yayımlanan hikâyeler de vardır. Biçim bağlılığı olmayan ve estetik değeri öne çıkan şiirler yerli kültür dairesi içerisinde değerlendirilebilir. Cemil Meriç’i edebiyat dünyasına kazandıran dergide, bu yazarımız “Hint ve Batı” adlı seri yazılarıyla daha sonra da “Fildişi Kule’den” başlıklı denemeleriyle yer almıştır. Mehmet Kaplan’ın kültür milliyetçiliğine dayanan ve ideolojik üsluptan uzak denemeleri de Hisar dergisi sayfaları arasında okurla buluşmuştur (Çınarlı, 1998: 128).

“14 Nisan 1980 tarihinde Kültür Bakanlığı, Aydınlar Ocağı ve Türkiye Yazarlar Birliği’nin ortaklaşa tertip ettiği bir toplantıda derginin kuruluşunun 30. yılı kutlanmıştır. 1957-1964 yıllarındaki ara verme dışında yayımlandığı otuz yıl boyunca şeklini ve sayfa düzenini hemen hiç değiştirmeyen Hisar Aralık 1980 tarihli 277. sayısıyla yayımına son vermiştir. Hisar dergisinin çoğu şiir kitabı olmak üzere hikâyeye, roman, tiyatro ve incelemelerden meydana gelen yirmi dokuz kitaplık bir yayını da olmuştur.” (Çınarlı, 1998: 128).

Görüldüğü üzere 30. kuruluş yılı kutlanacak derecede değer ve kabul gören Hisar, devrinde birçok genç ve yeni kalemi de edebiyat kamuoyuna kazandırmıştır. Genç yazarların yanında onlara yol gösteren, Türk edebiyatında ismiyle yer etmiş kişiler de derginin yazı kadrosunda yer almıştır. Bu isimlerin dikkat çekenleri şunlardır: Orhan Seyfi Orhon, Necmettin Halil Onan, Ziya Osman Saba, Halide Nusret Zorlutuna, Ahmet Muhip Dıranas, Cahit Külebi, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Feyzi Halıcı, Ümit Yaşar Oğuzcan, Sedat Umran, Yavuz Bülent Bakiler, Talât Sait Halman, Bahattin Karakoç, Mustafa Miyasoğlu, Beşir Ayvazoğlu, Muhsin İlyas Subaşı, Memduh Şevket Esendal, Tarık Buğra, Emine Işinsu, Mustafa Kutlu, Remzi Oğuz Arık, Suut Kemal Yetkin, Orhan Şaik Gökyay, Ahmet Kabaklı, Cahit Tanyol, Yahya Akengin, Erol Güngör, Mehmed Çavuşoğlu, Necmettin Hacıeminoğlu, Reha Oğuz Türkkkan, İnci Enginün, Abdullah Uçman, Durali Yılmaz.

2. Hisar Topluluğunun Manifestosu: “Radyoda Hisar Saati”

Hisar, edebiyat ve sanat dergilerinin ilk sayılarında manifesto niteliği taşıyan bir bildirge yayımlamaları usulünü yerine getirmemiştir. Derginin muhatabı olan okurun bu konuda özgür kalmasını isteyen yayın ekibi daha sonraları savunacak ilkelerinin olmaması konusunda suçlanmıştır. Karşı durdukları cephenin net olmayışı onların nelerin yanında olduklarını da bulanıklaştırmıştır.

Hisar'ın ilk sayısı için bir çıkış beyannamesi Mehmet Çınarlı tarafından kaleme alınsa da Munis Faik Ozansoy böyle bir yazı yayımlamaya karşı çıkar. Mehmet Çınarlı, Munis Faik Ozansoy'un manifesto niteliği taşıyacak bu yazıya neden karşı çıktığını şu şekilde aktarır:

“Herkes çok lâf ediyor, bir iş ortaya getirmiyor. Şunu yapacağız, bunu yapacağız demektense eserlerimizle ne olduğumuzu gösterelim. Yazılarımızı, şiirlerimizi neşredelim, herkes bizim ne olduğumuzu görsün. Başlangıçta böyle bir manifestoya lüzum yok.” (Bulut, 1987: 304).

Hisar, yayın hayatındaki ilk yılını doldurduğunda, derginin Mart 1951 tarihli 11. sayısında “Hisar 1 Yaşında” başlıklı bir yazı yer alır. Yazıda, Ozansoy'un bir manifesto kaleme alınması gerektiği düşüncesini uygun görme-yişindeki nedenlere benzer ifadeler yer alır. Hisarcılara göre ilk çıkışlarında bir bildiriyle okura vaatle bulunmak gibi, bir yıllık yayın hayatında neler yaptıklarını dile getirmek de gereksizdir. Onlara göre Hisar'ın neler yapacağıının veya yaptığıının tespiti okura kalmıştır:

“...Başlangıçta niçin çıkıyoruz, tarzında, beylik bir başlıkla ‘şunu yapacağız, bunu yapacağız’ diye bir sürü vaitte bulunmaktan kaçındığımız gibi, yıldönümümüzde de ‘şunu yaptık, bunu yaptık’ diye övünmekten vazgeçiyoruz. İşte 11. Sayı elinizdedir. Okuyup hükmünüzü verebilirsiniz. Burada, sadece ilk çıktığımız günün heyecanıyla aynı yolda yürümek azminde olduğumuzu, dergiyi daha güzelleştirmek için elimizden gelen hiçbir fedakârlıktan kaçınmayacağımızı belirtmek isteriz.” (Emiroğlu, 2019: 51).

Fakat dergiyi çıkaran topluluğun manifesto yayımlamamaktaki bu tutumu onlar için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Dönemin edebiyat kamuyunda sanat görüşü olmayan bir dergi olarak nitelendirilen Hisar, kendini kabul ettirmekte güçlük çekmiştir. Öztürk Emiroğlu, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Hisar Topluluğu (1950-1980) adlı eserinde bazı edebiyat tarihlerinde, Hisarcıların adının dahi geçmemesini bu sebebe bağlar (2019: 50).

Derginin yayın hayatına girişinden 17 yıl sonra, Hisar topluluğunun ortak kararıyla Türk edebiyatında ilk defa bir radyo programında manifesto-larını dört ana madde çerçevesinde duyurmuşlardır. Türkiye Radyoları'nın hazırladığı ve Rıdvan Çongur'un sunduğu Ana Dilimiz programında Hisar'ın “dil anlayışı, çalışmalarımıza yön veren belli başlı ilkeler, dergimizin kuruluşu ve diğer konularda sorulan sorular” topluluk üyeleri tarafından cevaplandırılmıştır. Bu cevaplar yoluyla ortaya çıkan Hisar manifestosu programın tam metin hâlinde derginin Şubat 1967 tarihli 38 ve Mart 1967 tarihli 39. sayılarında yayımlanmıştır.

Radyo programında Rıdvan Çongur'un Mehmet Çınarlı'ya sorduğu "Hisar dergisinde, sanat çalışmalarınıza yön veren belli başlı ilkeler nelerdir? Kısaca açıklar mısınız?" sorusu üzerine Mehmet Çınarlı daha sonra Hisar topluluğunun manifestosu/beyannamesi sayılacak dört ilkeyi şu şekilde sıralar:

1. "Bu ilkelerin başında sanatın bağımsızlığı gelir. Bize göre şairin veya yazarın kalemini herhangi bir ideolojinin hizmetine vermesi onun bir sanatçı olarak ölümü demektir. Sanat eserinin bir propaganda haline getirilmesinin kesinlikle karşısındayız."

2. "Hisar'ı çıkaranların üzerinde birleştiği ikinci ilke modern Türk edebiyatının Batı'nın bir kopyası olmaktan çıkarılıp millî bir karaktere kavuşturulmasıdır. (...) Batı edebiyatının iyice incelenip bu edebiyatın ürünlerinden faydalanılması elbette lüzumludur. Ama bu faydalanma hiçbir zaman taklitçilik ve kopyacılık şeklinde olmamalıdır.

Biz bir milletin edebiyatının o milletin ruhunu, mizacını, özelliklerini aksettirmesi gerektiğine inanıyoruz. Kısacası sanat eseri milli bir karakter taşımalıdır."

3. "Burada bizim üzerinde birleştiğimiz üçüncü bir noktanın açıklamasına sıra geliyor. Bize göre sanatta yenilik, eskiyle bütün bağları koparıp soysuzlaşmak değildir. Yeni mutlaka eskiye dayanacak, eskiden kuvvet alacaktır. Yahya Kemal bunu:

'Ne harabî ne harabatıyım

Kökü mazide olan âtiyim.' beyitiyle ifade etmiştir.

Geçmişle bütün bağları kopmuş bir yeni, sağlam olmaz ve temelsiz yapılar gibi kısa bir zamanda çöker. Biz bu anlayışla Hisar'da kökümüzden kopmadan bugünün sanatını vermeye çalışıyoruz. Şiirde yenilik yapmak için vezin veya kafiye atmayı zaruri görmediğimiz gibi yeterli de bulmuyoruz. Hisar'da aruz, hece, serbest her üç şekilde de şiirler yayımlanıyor. Ama bunların hepsinin de yeni bir ruh ve anlayışla yazılmış olmasına elden geldiği kadar dikkat ediyoruz."

4. "Bizim üzerinde titizlikle durduğumuz ve birleştiğimiz dördüncü bir nokta da dil konusudur. (...) Yaşayan canlı Türkçenin edebiyat dili olmasına taraftarız. Halkın konuştuğu dilden ayrı bir yazı dili, âdeta yani bir divan dili yaratılmasını son derece zararlı buluyoruz." (Çongur, 1967: 16-17).

Hisar topluluğunun ilk ortak ilkesi "Bize göre" ifadesini kullanması topluluğun kendilerini bir cephe içinde konumlandığını göstermektedir. Bu ilkeye göre karşı cephe ise siyasî ideolojilerini sanata alet ettiklerini ileri

sürdükleri sosyalist edebiyat görüşünün savunucularıdır. Sanatçının eserini bir ideolojiyi yaymak için kullanmasını kabul etmezler. Bu konuda sanatçının özgür olması taraftarıdır. Sanat yapan kişi toplumsal gelişmelerden etkilenebilir fakat bunu doğal bir seyir hâlinde dile getirmelidir. Sanatının hedefine asla siyasî veya sosyal bir meseleyi koymamalıdır. Mehmet Çınarlı, Hisar'ın ikinci yayın döneminin açılış sayısında kaleme aldığı “Yeniden Başlarken” başlıklı yazıda, Hisar topluluğunun karşı olduğu sanat anlayışını şu şekilde belirtmiştir:

“Sanatı şu veya bu maksat için maske olarak kullananlardan memleketimiz bugüne kadar çok çekti, bugün de çekmektedir. Sanatın, yazarlığın ciddi bir iş olduğunu unutanların sayısı bugün dünkünden çok daha fazla. Sadece şöhret peşinde koşanların bu memleketin diline ve zevkine indirdikleri darbeler hızını ve şiddetini gittikçe artırıyor.” (1964: 3).

Hisar topluluğunu bir araya getiren bir diğer durum Türk edebiyatının etkisine girdiği sol düşüncelere karşı duydukları kaygıdır (Gür ve Küçük, 2010: 117). Edebiyatı propaganda aracı olarak kullanmanın yanlış olduğunu vurgulayan Hisarcılar, karşı oldukları bu durumu gerçekleştiren yazarları öteki konumuna iterler. Böylece manifestik metinlerin temel esaslarından olan biz-siz ayrımı ve bu ayrımı doğuran üslup “Radyoda Hisar Saati” metninde de göze çarpar. Öztürk Emiroğlu, Hisar dergisi etrafında kümelenmiş sanatçıların manifestoları yoluyla kimlere itiraz ettiklerini şu sözlerle açıklar:

“Modern edebiyatın özellikle Genç Kalemler hareketinden, Hecenin Beş Şairinden, Yahya Kemal Beyatlı'dan, az da olsa Ahmet Haşim'den ve Ahmet Hamdi Tanpınar'dan etkilendikleri söylenebilir. Garip, sosyalist gerçekçilik ve İkinci Yeni anlayışlarına ise karşı çıkarlar.” (2009: 1314).

Sanat ve politik görüşler arasındaki denge konusunda, özellikle Attilâ İlhan'ın yazarları arasında yer almasıyla “sosyal realizm” anlayışına kayan Mavi dergisi yazarlarıyla Hisarcılar arasında tartışmalar meydana gelmiştir. Teoman Civelek'in geleneksel edebiyatı reddeden yazılarına karşı, Osman Fehmi Özçelik geleneksel edebiyatın önemini belirten “Dergiler Arasında” başlıklı bir yazı yazmıştır. (Emiroğlu, 2019: 58) İlhan Geçer de “Bülent Nafiz” müstearıyla, Attilâ İlhan'ın sosyalist edebiyat görüşünü eleştiren yazılar kaleme almıştır. Hatta Hisar'da “Sosyal Realizmin Mahiyeti, Yeni Türk Sanatındaki Yeri, Fayda ve Zararları Nelerdir?” sorularının yöneltildiği bir anket düzenlenmiştir (Emiroğlu, 2019: 60).

Hisarcılar, şiirlerinde manifestolarında eleştirdikleri toplumsal ideolojileri sanatın merkezine koyan sosyal gerçekçiler gibi yapmamışlardır. Eserlerinde toplumsal değerler propaganda malzemesi olarak kullanılmadan verilmiştir. Anadolu insanına duydukları sevgiyi lirik bir üslupla dile getirmişlerdir.

“İçinden çıktıkları toplumun gerçeklerinden habersiz değillerdir. Duygularını, ülke gerçekliğine uygun, toplumsal değerleri istismar etmeden sevgi ve hoşgörü sınırları içinde dile getirmişlerdir. Herhangi bir ideoloji cenderesine girmeden, içinden çıktıkları toprağın çocukları olarak Anadolu realizmine uygun yurt sevgisini dile getiren şiirler yazmışlardır.” (Emiroğlu, 2009: 1316).

“Hisar’ı çıkarıcılar” diyerek çoğul bir ifadeyle başlayan ikinci ilke yine bir cephe teşkil ettiklerinin ve itirazda buldukları bir öteki grubun varlığının göstergesidir. İkinci ilkeye göre çağdaş Türk edebiyatı, Batı edebiyatını taklit etmekten sıyrılmalı ve millî bir karaktere bürünmelidir. Hisarcılar bu ilkede, Batı edebiyatına tamamen karşı olduklarını söylemezler. Batılı edebiyatlar da faydalanılması gereken kaynaklardır. Fakat bu faydalanma kopya yoluyla olmamalıdır. Türk edebiyatı ilk olarak millî mizacı ve ruhu yansıtacak bir sese sahip olmalıdır. Bu da, onlara göre Batı edebiyatından önce gelenekten beslenmesiyle mümkün olur. Hisarcılar, bu söylemlerle salt eskinin takipçisi olunması gerektiğini de vurgulamazlar. Aksine her edebiyatçı gelenekten beslenmeli fakat eseri vasıtasıyla Türk edebiyatına yeni bir tarz getirmelidir.

Şiirden söz sanatlarını atıp ölçü ve kafiyeyi uzaklaştıran Garip akımına ilk “sistemli karşı koyuş” Hisarcılar tarafından gerçekleştirilmiştir (Bulut, 1991: 1). Fakat manifestolarını geç yayımlamalarının da etkisiyle bu tepki görmezlikten gelinmiş ve daha çok İkinci Yeni’nin Garip’e itirazı öne çıkmıştır. Hâlbuki Hisarcılar, eserleri ve dergide yayımlanan yazılarıyla İkinci Yeni’den daha önce Garip şiirine tepki göstermiştir. Hisarcılar, Garip şiirini “Batı şiirini taklit, millî veya yerli sanat anlayışını zayıflatmak, şiiri gelenekten koparmak, ideolojiye alet etmek, estetik zayıflık” (Emiroğlu, 2009: 1324) gibi etmenlerden eleştirmiştir. Bu eleştirileri Garip şairleriyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda Garip akımını yazılarıyla destekleyen Nurullah Ataç’a da yönelmiştir. Mehmet Çınarlı’nın Hisar’ın 9-10. sayısında çıkan “Yeni Şiir” başlıklı yazısıyla Garip şiirine eleştiriler getirmesi üzerine Ataç ve Hisarcılar arasında başlayan polemikle iki cephe arasındaki sınır belirginleşir. Mehmet Çınarlı yazısında yeni şiir olarak tanımlanan eserlerin şiir sanatının itibarını kaybettirdiğini, redifsiz ve kafiyesiz söylemlerden ibaret olduğunu ileri sürer. Hatta Orhan Veli’nin Garip ön sözünde bir sınıfın hak-

larını müdafaa etmek gibi bir amaçları olmadığını ifade etmesine rağmen Hisarcılara göre Garip hareketi şiiri sol görüşlerin propaganda aracı haline getirilmiştir (1951: 12).

Nurullah Ataç ise Çınarlı'ya cevaben Ulus gazetesinde 02.02.1951 tarihinde çıkan "Karalama" başlıklı yazısında Garip şiirinin kendi görüşüne göre yeni şiiri temsil ettiğini ve onlara olan desteğini şu sözlerle ifade eder:

"Hisarcıların şiirde aradıkları başka, benimki başka. Onlar benim sevdiğim şiirleri beğenmiyor, dudak büküyorlar; ben de onların şiirlerinden hoşlanamıyorum. Onlar 'akıllı uslu şiirler' istiyorlar, bense yenilik uğrunda biraz deliliği, saçma sapan söylenmeyi de hoş görüyorum.(...) Onların şımarmalarında benim hayli günahım varmış... severim ben o günahımı. Neden günah olsun? Bunca yıldır yazı yazarım, bana: 'En çok neyle övünürsün?' diye sorsalar: 'Orhan Veli gibi iki üç şairi kimsenin beğenmediği sıralarda anlayıp beğenmiş olmamla övünürüm' derim;" (2).

Mehmet Çınarlı, "Ataç'ın Bir Yazısı Üzerine" başlıklı yazısıyla hem Ataç'ın söylediklerine cevap vermiş hem de Garip şiirinin geleneği inkâr edişini eleştirmiştir. Ayrıca şiirde yeniliğin geleneği inkâr yoluyla olamayacağına da bir kez daha dile getirmiştir:

"Ataç gibi biz de yeni olanı, taze olanı sever ve tutarız. Ama yeniyi sevmek için -kendi beğendiği şairlerin yaptığı şekilde- eskiyi inkâr etmek, kötülemek lâzım geldiğine inanmadığımız gibi, yeniyi bulmak için sanatı feda etmeye de akıl erdiremeyiz. 'Yeni Şiir' sözü bir terkiptir. Meydana getirilen eserin "yeni şiir" olabilmesi için, önce şiir olması icap eder." (1951: 5).

Hisarcıların üçüncü ilkesinde eskiyle bağını kopararak yeniyi aramanın "soysuzluk" olacağı ifade edilir. Geçmişle irtibatı olmayan sanatçı, eserinde kalıcılığı yakalayamaz. Bu anlamda Yahya Kemal'in bahsi geçen beyti zikredilerek, kendi görüşlerine açıklık getirmeye çalışırlar. Hisarcılara göre şiirde yenilik eskiye ait olan vezin ve kafiye atarak yapılmaz. O dönemin edebî hareketlerinden olan Garip'in ilkeleri arasındaki bu olguya karşı çıkarlar. Doğal olarak Hisar manifestosunun üçüncü ilkesi doğrudan Garip hareketine bağlı sanatçıları hedefe alır. Hisar dergisinde çıkan şiirlerde vezin ve kafiye gibi şiirde olması veya olmaması gereken şartlar yoktur. Hisar'ın arayışı şiirin "yeni bir ruh ve anlayış" içermesidir. Bu yenilik onlara göre şekilde değil muhtevada olmalıdır. Yanlış buldukları bu yenilik anlayışına karşı Hisarcılar, şiirin geleneksel imkânlarını göz ardı etmemiş ve savunmuştur.

Özellikle halk ve divan şiiirlerinden beslenen Hisarcı şairler, kafiye, ölçü ve hatta mazmun yönleriyle geleneksel edebiyatı şiiirleri adına birer kaynak olarak görmüşlerdir. M. Necati Karaer ve Gültekin Sâmmanoğlu halk şiiirinden yararlanırken, M. Faik Ozansoy ve Mehmet Çınarlı da divan şiiirinden yararlanmışlardır.

Hisar manifestosunun ikinci ve üçüncü ilkelerinden anlaşılacağı üzere, topluluğun amacı Türk edebiyatını Batı kopyacılığından kurtarmak ve gelenekle zayıflayan irtibatını yeniden güçlendirmektir. Manifestodan yola çıkılarak Hisarcıların, Batı edebiyatını taklit etmekle İkinci Yeni'yi, gelenekle bağıını kesmekle Garip hareketini itham ettiği söylenebilir. Manifestoda ki bu iki madde dönemin güçlü sanat akımları olan Garip ve İkinci Yeni'ye birer karşı çıktıştır. Bu minvalde Hisar manifestosu, Garip'e ve İkinci Yeni'ye karşı bir eylem alanı oluşturmaya davettir. Necmettin Turinay da kaleme aldığı "Bir Boşluğu Vurgulamak" başlıklı yazısında Hisarcıların sanatsal duruşlarının karşısında yer alan dönemin sanat hareketlerini şu şekilde sıralar:

"Ama onun karşısında, Orhan Veli'nin de içinde bulunduğu 'Garip Hareketi' , 'Mavi Hareketi' ve yeni yeni şekillenen 'İkinci Yeni Hareketi' vardır. Bu gelişmeler karşısında Hisar, biraz da kendisini Türk şiiir geleneğinin tek savunucusu gibi hissetti." (1983: 31).

Hisarcılar, manifestolarında da belirtildiği üzere bu sanat görüşlerinden dolayı alaturka olmakla ve aruzculukla suçlanmışlardır. Derginin Ekim 1951 tarihli 18. sayısında "Açıklamak Gerekirse" başlıklı bir yazı çıkar. Bu yazıda kendilerine yöneltilen suçlamaları cevaplayan Hisarcılar, o tarihe kadar olan sayıların incelemesiyle dergide yayımlanan 180 şiiirden sadece 32'sinin aruzla yazıldığına görüleceğini vurgular. Amaçlarının eski bağınazlığı değil eskiden güç alarak yeniyi inşa etmek olduğunu vurgulayan Hisarcılar, sanatlarını hiçbir siyasi görüşün emrine vermeden ve batılı edebiyatları taklit yoluna gitmeden, milli değerlerle barışık bir edebiyat kurmayı hedefler. Adı geçen yazı bütün bu suçlamalara cevaben şu şekilde bitirilir:

"...Hisar ne aruz, ne alaturkacı, ne de inhisarcıdır. Bizi muhafazakârlıkla suçlandıranlar, bu tabirden eskiye körü körüne bağlanıp yeniliği reddetmeyi kastediyorlarsa, çıkardığımız 18 sayı bizim böyle bir düşünceden ne kadar uzak olduğumuzu ispata kafi gelir.

Yok eğer bazı yabancı ideolojilere alet olmadığımız gibi, bu ideolojilere hizmet edenlere de dergimizde yer vermediğimiz, şiiirimizin tabii gelişme seyrine uyararak yeniliği ararken köksüzleşmeye bilhassa

gayret ettiğimiz için bize muhafazakâr deniliyorsa, bu ithama rağmen de yolumuzu değiştirecek değiliz.” (6).

Hisar manifestosunun son ilkesi dil konusundadır. Türk dilinin sadeleşmesini kabul etmekle birlikte, dilde sadeleşme, tasfiyeciliğe ve onların tabiriyle “dil ırkçılığına” karşı çıkarlar. Yazı diliyle konuşulan dilin birliğini savunan Hisarcılar, dilde sadeleşmeyi edebiyatın halka iletilmesindeki kolaylığı mümkün kıldığı için desteklerler. Fakat bu sadeleşme kullanılan Türkçede varlığını sürdüren yabancı kökenli kelimeleri atmamakla olmamalıdır. Bu kelimeleri Türkçeleşmiş sayan topluluk üyeleri manifestolarında bunu belirtirler. Hisarcılara göre dilde sadeleşme, tasfiyeciliğe dönüşerek dilin fakirleşmesine yol açabilir. Yeni kelimeler türetilecekse de bu Türk dilinin kurallarına ve duyuş zevkine uyumlu olmalıdır.

Manifestonun son maddesi açık olarak “öztürkçecilik”e karşı bir itiraz içermektedir. Yine bu maddede Hisar topluluğu öteki olarak öztürkçeciliği seçerler.

Manifestik metinler çoğunlukla kendilerinden önceki bir edebî topluluğa veya görüşe karşı olarak yazılırlar. İstisna da olsa bazı manifestolar ise kendilerinden önceki sanat olayının devamı niteliği taşırlar veya onlarla benzer ilkelere sahiptirler.

“1923’ten 2006’ya kadar geçen süreç içinde bazı bildirilerin, birbirini tamamlayan ya da kendisinden önceki bildiri içinden az sayıda ya da çok sayıda unsuru içerdiği görülmektedir.” (Selamet, 2007: 15).

Hisar manifestosunun dille ilgili olan son ilkesi bu minvalde değerlendirilebilir. “Yeni Lisan” hareketinin dil anlayışını benimseyen Hisarcılar bu yolla öztürkçeciliğe karşı çıkarlar. “Radyoda Hisar Saati” manifestosunda da Hisar’ın ortak dil görüşünü dördüncü ilke çerçevesinde açıklamaya çalışan Mehmet Çınarlı’nın da bu konuda Yeni Lisancıları örnek göstermesi görüşümüzü doğrular niteliktedir:

“Yani, dildeki yabancı kurallar atılsın, fakat yabancı kelimelere dokunulmasın. Başta Ömer Seyfettin olmak üzere, ‘Yeni Lisancılar’ diye anılan grup ‘Genç Kalemler’de bu fikri savunuyordu.” (Çongur, 1967: 17).

“Radyoda Hisar Saati” manifestosuna göre Hisarcılar, yabancı edebiyatları kopya ve taklit edenlere karşı hem geleneği hem de millî kimlikli çağdaş edebiyatı korumaya ve dildeki tasfiye girişimine karşı yaşayan Türkçeyi savunmaya çalışmışlardır. Manifestik metinlerin temel esaslarından olan çağırıda bulunma “Radyoda Hisar Saati” metninde de mevcuttur. Manifesto sanatçılara bu değerleri savunmaya çağırmaktadır. Bu açıdan

düşünüldüğünde derginin ismi dahi bir anlam ifade eder (Emiroğlu, 2009: 1328). Mehmet Çınarlı bu mevzuda şunları söylemiştir:

“...Hisar adı, rastgele uydurulmuş değildir. Bir birleşme, bir savunma anlamı var o kelimedede. Hisar adı, milli kültüre ihanet eden, milli değerleri yok etmeye çalışanlara, dilimizi edebiyatımızı soysuzlaştırmayı gaye edinenlere karşı bir savaş çağrısıdır...” (1975: 4).

Manifestonun yayımlandığı devir ve dâhilindeki ilkeler göz önüne alındığında Hisarcıların en esaslı itirazı Garip hareketine yaptığı görülmektedir. Her ne kadar geç kalsa da manifestoları aracılığıyla bu itirazı dile getiren Hisarcılar, Orhan Veli ve arkadaşlarının Türk şiirine imkân olarak sunduğu yeni iddiaları kabul etmezler. Özellikle Garip’in söz sanatlarına ve şairaneliğe karşı çıkışını Hisarcılar benimsememiştir. Hisar dergisinde yayımlanan şiirlere bakıldığında, gelenekle sıkı bağları olan ve şairaneliği öne çıkaran taraflar görülecektir. Bâki Asiltürk, Hisarcılar ve Garip şairleri arasındaki bu karşıtlığı şu sözlerle ifade etmiştir:

“... Hisarcıların iddialarının daha çok, 1940’larda Türk şiirinde belirleyici konumda olan Garip hareketine karşı ortaya atıldığı, Garipçi anlayışı hedef aldığı görülmektedir. (...) Hisarcılar, hem 1950’lerdeki yazılarında hem de bildirimlerinde, Garipçilerin öne sürdüğü bütün yeniliklere itiraz ederler. Garipçilerin şiirde alışılmış biçimi ve biçemi, söz sanatlarını, şairaneliği, seçkin konuları reddeden yaklaşımları karşısında Hisarcıların zaman zaman serbest ölçüyle şiirler yayımlasalar da belli biçim ve ölçüleri öne çıkaran, eski şiirle sağlam bağlar kurmayı benimseyen, söz sanatlarını ve şairaneliği, duygusallığı poetik bir değer olarak kabul eden tutumları dikkat çekicidir.” (2007: 146).

Sonuç

İlan edenlerin edebî ilkelerinin toplamı olan sanat manifestoları, kullandıkları karşı çıkış üslubuyla ve biz söylemiyle kendilerinin karşısına ötekini konumlandırır. Sanat açısından poetik özelliklerde içeren manifestolar yeni oluşumların da habercisidir. Yeni bir oluşuma sebep olması bakımından manifestolar, dinamik bir yapıdadır. Birden çok imza taşıyan manifestolar çoğunlukta olmakla birlikte tek imzalı olanlar da vardır. Kendinden öncekilere itiraz içeren manifestik metinler bu yanlarıyla da yıkıcı hüviyettedir. Hisarcılar, dergilerinin çıkışıyla bir manifesto yayımlamasalar da daha sonra bu ihtiyacı karşılamak için harekete geçmiştir. “Radyoda Hisar Saati” başlığıyla yayımlanan Hisar manifestosu, 1967’de Türk edebiyatında ilk kez radyo yayınında duyurulan manifestodur. Hisarcılar, kuruluş ilkelerini ve sanat değerlerini içeren manifestolarını dört ana madde halinde bir araya getirir. Dört madde çerçevesinde Hisarcılar olarak bilinen

edebî oluşumun ilkeleri olan “Radyoda Hisar Saati” metninde; sanatın politik fikirlerden uzak olması, Türk edebiyatının gelenekle bağını yeniden kurmak ve millî bir kimlik kazandırmak için Batı taklitçiliğinin bırakılması ve yaşayan Türkçenin öztürkçeleşmeye karşı korunması vurgulanır. Bu ilkeler yoluyla Hisarcılar, “biz dili” oluşturarak Sosyal Gerçekçilik’e, Garip’e ve İkinci Yeni’ye karşı çıkarlar. Edebiyatı siyasî ideolojilerin boyunduruğuna soktukları iddiasıyla Garipçileri ve Sosyal Gerçekçileri suçlamışlardır. İkinci Yeni’yi ise Batı taklitçiliğiyle itham etmişlerdir. Hisarcılar, manifestoları yoluyla Türk edebiyatının gelenekle irtibatını kuvvetlendirme amacı güttüklerini ifade etmişlerdir. Öztürkçecilik adı altında Türk dilinde gerçekleştirilen sadeleşme hareketini tasfiyecilik olarak gören Hisarcılar, bu konuda Ömer Seyfettin’in öncülük ettiği “Yeni Lisan” hareketi çizgisindedirler. Karşı çıkışlarını bu manifestoyla bildiren Hisarcılar, manifestik metinlerin gereği olan çağrıda bulunmayı gerçekleştirebilir. İsmiyle müsemma olarak Hisar’ın kurucuları, okuyucularını veya dönemin sanatçıları manifestolarında bildirdikleri ilkeleri savunmaya çağırır. Dergilerini de bu manifesto-daki maddelerin eylem alanı olarak açarlar. Fakat bütün bu çabaya rağmen *Hisar* şairleri ne Garip şiiri ne de İkinci Yeni şiiri karşısında, beklenen etkiyi yaratamamışlardır. Geç kalan *Hisar* manifestosundan çok önce, Garipçiler Türk şiirinde kalıcı bir etki yaratmış daha sonra da İkinci Yeni hareketi boy göstermiştir.

Kaynakça

- “Açıklamak Gerekirse”, *Hisar*, 18: 6.
- Artun, Ali (Derleyen ve Sunan)(2011). *Sanat Manifestoları -Avangard Sanat ve Direniş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Asiltürk, Bâki (2007). “Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Manifestolar”. *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: T.C. Kültür Bak. Yayınları, C. 4: 138-156.
- Ataç, Nurullah (02.02.1951). “Karalama”. *Ulus*, 10635: 2.
- Bulut, Ali (1991). “Türk Şiirinde En Çarpıcı Değişmeyi Yapan Garip Akımına İlk Sistemli Tepki: Hisarcılar”. *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6: 1-19.
- Çınarlı, Mehmet (1951). “Yeni Şiir”. *Hisar*, 9-10: 12.
- Çınarlı, Mehmet (1951). “Ataç’ın Bir Yazısı Üzerine”. *Hisar*, 11: 5-6.
- Çınarlı, Mehmet (1964). “Yeniden Başlarken”. *Hisar*, 1(76): 3-4.
- Çınarlı, Mehmet (1975). “Yirmi Birinci Yıla Giderken”. *Hisar*, 210: 3.
- Çınarlı, Mehmet(1998). “Hisar”. *İslâm Ansiklopedisi*, C. 18. İstanbul: TDV Yayınları, 127-128.

- Çongur, H. Rıdvan (Düzenleyen ve Yöneten)(1967). “Radyoda Hisar saati”. *Hisar*, 38: 16–18.
- Emiroğlu, Öztürk (2009). “Kaynağını Gelenekten Alan Hisarcılar”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Litarature and History of Turkish or Turkic*, 4 / I-II: 1309–1311.
- Emiroğlu, Öztürk (2019). *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Hisar Topluluğu (1950–1980)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Gür, Âlim ve Küçük, Sena (2010). “Yeni Türk Edebiyatında Kaynak Olarak Manifestolar”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Litarature and History of Turkish or Turkic*, 5/2: 92–184.
- Karataş, Turan (2014). *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İzmir: Sütun Yayınları.
- Selamet, Necmi (2007). *Şiirimizde Manifestolar*. İzmir: İlyâ Yayınları.
- Turinay, Necmettin (1983). “Bir Boşluğu Vurgulamak”. *Türk Edebiyatı*, 120: 30–32.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (1977). “Beyannâme”. İstanbul: Dergâh Yayınları, İstanbul, C. 1: 412.
- Veli, Orhan (2015). *Garip (Şiir Hakkında Düşünceler ve Melih Cevdet, Oktay Rifat, Orhan Veli’den Seçilmiş Şiirler)*. İstanbul: YKY.
- URL-1: “Manifesto” <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim: 15.05.2020).
- URL-2: “Manifesto” <http://www.lugatim.com/s/MAN%C4%B0FESTO> (Erişim: 14.04.2020).
- URL-3: Bâki Ayhan T., “Manifesto ve Şair ve Sair”, <http://muhur.blogcu.com/manifesto-ve-sair-ve-sair/858487> (Erişim: 14.04.2020).